

Intellektuella i civilisationens utmarker

av Anders Björnsson

Abstract

Two distinguished writers, both of Jewish origin, Isaac Babel and Joseph Roth, reported from the so-called Polish-Russian War (1919–1921). Both of them at the time had strong leftist inclinations: Babel was later to create his masterpiece *Red Cavalry* (1926), a collection of short stories with motives from General Budyonny's 1st Cavalry Army, whereas Roth took a more or less pacifist stand. Babel eventually fell victim of the Great Terror, after having had an extramarital affair with the wife of the NKVD-boss Yezhov, and being deeply disappointed by Stalinist rule. Roth, after a travel to Soviet Russia in 1926, left his earlier convictions and became known as a literary fighter for the values of the old – imperial – regime. His most famous novel, *Radetzky March* (1932), dates from his conservative-nostalgic period. He died from heavy drinking a few months before the outbreak of World War II.

FÖRFATTARNA ISAAK BABEL och Joseph Roth var årsbarn, och de dog med kort intervall men av högst olika orsaker. Den ene mördades i sovjetiskt fängelse i januari 1940; den andre söp ihjäl sig i självvald Parisisk exil – i maj 1939, samma månad som Babel hade arresterats. Båda föddes 1894 och växte upp i städer där det judiska befolkningselementet var högst iögonfallande. Odessa, Babels stad, var metropol i det ryska imperiet, rikets viktigaste hamnstad, med 380 000 invånare, varav en tredjedel judar. Brody, Roths stad, var en gammal österrikisk utpost i Galizien, längs gränsen mot Ryssland – en stad som efter hand blivit kraftigt förminskad och där det vid den här tiden bodde 20 000 människor, varav åttio procent var judar.

För människorna i det fattigaste av de österrikiska kronländerna – för polska och ruthenska (eller ukrainska) småbönder, judiska värdshusvärdar, tyska hantverkare – kan den kosmopolitiska storstaden ha varit den mest lockande vägen ut i stora världen, vars geografiska och politiska förhål-

landen de inte behövde ha varit särskilt väl underrättade om. För dem som levde under den tsaristiska despotin å andra sidan kunde gränsövergången västerut, med eller utan papper, legal eller genom förmedling av smugglare, betyda att de undslapp förföljelser på politisk eller etnisk grund: de officiellt iscensatta pogromerna efter mordet på kejsar Alexander II år 1881 satte fart på de judiska folkströmmarna som aldrig ville ta slut.

Galizien med sina träskmarker, sina epidemier, sitt godsägarvälde, blev genomgångsland och uppmarschområde för den största emigrationsrörelsen i Europa – här var Atlantrederiernas agenter särdeles aktiva, och på ryska sidan fanns det också människosmugglare som ville ha sin ekonomiska del i geschäftet. Joseph Roth har skildrat den här gränstrafiken i flera av sina böcker och många minnesvärda långnoveller som kom att bli hans favoritgenre; kanske är genombrottsromanen från 1930, *Job. Historien om en enkel man*, som inledningsvis spelar i en volynsk shtetl på ryska

sidan gränsen, mest elaborerad i detta hänseende – och för övrigt den enda berättelse i det större formatet som Roth väljer att förlägga delvis till Amerika, en kontinent som han själv aldrig uppsökte.

Men detta Östgalizien, som genom historiens grymma ironi sedan några generationer tillbaka har blivit en del av Ukraina (resultat av överenskommelsen mellan Molotov och Ribbentrop), liksom staden Lviv (Lemberg), där Roth inledde sina högre studier innan han kom till Wien, är inte bara gränsland utan också på ett särpräglat vis ingenmansland – till följd av folkblandningen har man aldrig riktigt vetat vem det tillhör, genom de många krigen har gränsen flyttats fram och tillbaka och under nazisternas utrotningsskampanjer och Tysklands *Drang nach Osten* var dödssiffrorna under några år på nittonhundrafyrtioalet särskilt höga i detta område. Här kunde ingen gå säker.

Krig och motkrig, revanschkrig och inbördeskrig, interventionskrig och förintelsekrig var förra seklets stora trauma – det förflyktigades under några kortvariga historiska sekunder av ett kallt krig som höll de styrande i de stora huvudstäderna i schack (men dock såg den inte alltid fridsamma koloniala frigörelsen). Babel och Roth, båda judar, undgick inte första världskriget och dess efterbörd, men de undgick – på ett tragiskt sätt – den europeiska judenhetens undergång. De kände föraningarna och de spjånade emot. Men de var författare, inte politiker, även om de båda med någon rätt skulle kunna kallas politiska författare, eftersom de tog tydlig ställning. Utan kriget, kriget både som livserfarenhet och som allmänbegrepp, hade deras respektive författarskap fått ett alldeles annat förlopp.

När tar ett krig slut? För Rysslands del tog första världskriget slut med bolsjeviker-

nas maktövertagande på hösten 1917, för Österrikes del ungefär ett år senare. Men i den gamla Habsburgska monarkins efterföljarstater bröt det ut revolutioner som utlöste nya krig, t ex när den rumänska interventionsarmén gick in i det som hade blivit kvar av det ungerska kungariket och krossade Béla Kúns rådsregering. Och den ryska oktoberrevolutionen utlöste ett inbördeskrig som segrarmakterna England och Frankrike inte kunde låta bli att ingripa i och förlänga.

I slutet av detta skede anföll också den nya polska statens styrkor den unga sovjetstaten. Polens starke man, Józef Pilsudski, utnyttjade bolsjevikernas uppenbara trångmål – omvärldsbojkotten – för att försöka skapa en konfederativ, mångnationell storstat, efter mönster från det senmedeltida polsk-litauiska väldet, vilken kunde ha sträckt sig från kust till kust, från Östersjön till Svarta havet, där Odessa ligger. Detta var, för den förre socialdemokraten Pilsudski, ett projekt helt i den Jagellonska antiryiska andan – till skillnad från den linje som Polen kom att slå in på efter andra världskriget, en linje som hade sin stötriaktning västerut och förde vidare den Piastiska kungaättens traditioner – och det fanns ingen chans att det skulle falla purpolska nationalisterna på läppen.

Både Babel och Roth har rapporterat från det polsk-ryska kriget 1919–21. Välkända är Babels kortnoveller, i *Budjonnyjs röda ryttararmé*, mindre bekanta hans tidningsreportage från den tid då striderna pågick.¹ Både i novellerna och i reportagen ondgör sig Babel på sin korthuggna prosa, förebild för såväl Ernest Hemingway som Ivar Lo-Johansson, över de polska soldaternas och befälhavarnas hårdföra behandling av judiska civila. Det är en antijudiskhet som även den rysk-judiske författaren Vasilij Grossman (”1900-talets Tolstoj”) fäste

sig vid under samma tid.² Strax innan ryt-tararmén, som gör ytterst beskedligt ifrån sig, kommer fram till Joseph Roths födel-se- och uppväxtstad Brody, gör författaren, Babel, följande iakttagelser:

Små utdöda, judiska byar ligger och ku-rar vid foten av de adliga godsens. På en te-gelvägg glänser en profetisk påfågel, en li-delsefri uppenbarelse mot den blå rymden. Gömd bland hyddorna ligger synagogan på den nakna jorden, blind och ärrig, rund som en chassidisk mössa. Smalaxlade ju-dar står dystra vid gathörnen. I mitt min-ne dyker det upp jovialiska judar från sö-dern, runda och porlande som billigt vin [här måste man se framför sig de judis-ka köpmännen och fabrikanterna från Odessa. Förf anmärkning] – helt olika det stolta högmodet i dessa långa knoti-ga ryggar, dessa gula tragiska skägg. I de-ras passionerade martyransikten finns in-te ett uns av fett och där pulserar inte nå-got varmt blod. De galiziska och volyn-ska judarnas rörelser är obehärskade och ryckiga och motbjudande, men det är nå-got dystert storslaget över deras oändliga sorg, och deras hemliga förakt för adels-männen är omätligt. När jag såg på dem förstod jag detta lands bittra historia och berättelserna om talmudister som arren-derade krogar, och rabbiner som bedrev ocker, om unga flickor som våldtagits av polska knektar och för vilkas skull polska magnater utkämpade pistoldueller.

Krigsreportern skruvar upp tonläget. Det här bör ha varit efter striderna vid Brody:

I byn [som hette Komarov och som intogs av det röda kosackrytteriet den 28 augusti 1920. Förf anmärkning] mötte oss en ju-disk befolkning som plundrats in på bara kroppen, som sablats ner och sårats svårt. Våra kämpar som varit med om både det ena och det andra, och för vilkas svärd månget huvud rullat, ryggade tillbaka av fruktan inför den syn som mötte dem. I omkliga kojor, sönderslagna till grunden,

låg sjuttioåriga åldringar badande i pölar av blod från skallar som krossats med yx-or. Ofta fanns det överlevande små barn med avhuggna fingrar. Våldtagna gum-mor med uppsprättade bukar hade seg-nat ner i hörnen och deras ansikten ha-de stelnat i en vild, outhärdlig förtvivlan. Bredvid de döda krälade levande, träng-des bland de sönderskurna liken, blötte ner händer och ansikten i kladdigt, illa-luktande blod och fruktade att krypa ut ur sina hus, eftersom de trodde att allt in-te var över.

Det är intressant: här har alltså polska, an-ti-bolsjevikiska styrkor trängt in i områden där polska och ryska judar sedan länge har försmäktat, och intränglingarna har kunnat upplevas som den långt värre plågan. Babel är partisk givetvis: kommunistisk journa-list som senare ska ta ett steg tillbaka, och detta beseglade hans öde. Men vittnesbörd av det här slaget är nästan alltid partiska, biased. Den svenska slavisten Kazimiera Ingdahl har nyligen visat hur djupt anti-ju-diska schabloner satt i den polska folksjäl-en, och under loppet av 1800-talet tycks adelns traditionella förakt för köpmannen ha spillt över på juden.³ Andreas Kappeler, tysk historiker, har rentav framkastat tan-ken att Ryssland, när det i slutet av 1700-talet övertog delar av den polska staten, också övertog allmänt förekommande an-tijudiska fördomar, som att judarna utöva-de ett fördärvligt inflytande på den östsla-viska bondbefolkningen, som parasiter och utsugare. Dessa fördomar, skriver Kappeler, nådde under detta upplysningens århund-rade ”stegvis in i Ryssland och anamma-des där både av konservativa som diktaren Derzjavin och av liberaler som dekabristen Pestel”.⁴ Judar hade all anledning att fruka-ta en polsk erövrarhär.

Man behöver inte tvivla på att terrorn var ömsesidig. Röda befälhavare hade or-

der om att sätta skräck i befolkningen. Den utländska inblandningen har gjort saken värre och offren fler.

När Isaak Babel arresterades i författarbyn Peredelkino den 15 maj 1939, beslagtogs säkerhetstjänsten hans litterära material. Men det fanns en dagbok från det polska fälttåget mot Ryssland som några av hans vänner i Kiev lyckades radda och bevara. Man trodde länge att den var förkommen, och för alltid. I slutskedet av sovjeteran dök den upp, gavs ut – först på ryska, sedan också på tyska.⁵ Dagboken är förstås mer precis, mindre tillrättalagd, mindre propagandistisk; skribenten Babel arbetade dock för den bräckliga sovjetmakten, hans formuleringar för tryck har spetsats av ideologi. När de röda närmar sig Brody, i slutet av juli 1920, noterar han i dagboken förstörda synagogor i staden Dubno, hur polska soldater har tvingat judiska familjefäder att raka av sig sina skägg; i Demidovka har man ödelagt steppen där judar bor. ”Ukraina i flammor. Wrangel [den vite generalen] ännu inte likviderad”, heter det den 26 juli när styrkan har kommit till Leżniów. Han möter här en jude som har förlorat bägge benen på italienska fronten: hos honom är renhet, tystnad, där bjuds gott kaffe, man bygger ett nytt hus, hustrun är egenrättfärdig men anständig, här kan han ta igen sig: ”Känner mig sorgsen, måste tänka över allt – Galizien, världskriget, mitt eget öde.”

Egendomligt nog: även Joseph Roth befinner sig således som krigskorrespondent vid samma front fast längre norrut, i Ostpreussen, cirka 15-20 mil sydöst om Königsberg, som särskilt utsänd för *Neue Berliner Zeitung* (12-Uhr-Blatt) och står alldeles i början av en karriär som en av de verkligt stora journalisterna inom det tyska språkområdet – fram till Hitlers maktövertagande. Han är starkt vänstersinnad,

liksom Babel, men hans artiklar är långt mindre propagandistiska.⁶ Det han sänder hem är en blandning av telegram och militär-sociologiska betraktelser, under en pågående bolsjevikisk motoffensiv. Roth är allmänt sympatiskt inställd till den sovjetryska armén, på gränsen till att idyllisera:

”Att den ryska armén skulle befinna sig i moraliskt förfall är det absolut inte fråga om”, skriver han. ”Den tid är slutligt förbi då ryssen sålde sina stövlar och gick barfota. *Det är överhuvudtaget omöjligt att köpa något av en rysk soldat*, ty han har tillräckligt med pengar, och snaps får han aldrig i livet dricka mer än vad han blir tilldelad.” (Kursiv i orig) Inte heller socialiseras eller beslagtogs egendom hursomhelst, som falska rykten velat göra gällande: ”Rapporterna om vilda band, som följer bolsjevikerna i hämlarna och ’socialiserar’, är färgade. Dessa band rövar, de socialiserar ej. Att det uppstår rövarband i kölvattnet av en erövrande armé är förståeligt, särskilt med hänsyn till polska förhållanden. Endast påfallande stora gods socialiseras på riktigt, där pigor och drängar delar på de forna härskarnas egendom.[...] Av en röd armé kan man knappast kräva att den ska komma en förening av malteserriddare eller en feodal herrklubb till undsättning.” Och hur är det med antisemitismen bland de sovjetryska soldaterna? Den är officiellt inte förhanden, förklarar skribenten, så att man förstår att den nog finns. ”*Antisemitiska uppfattningar, diskussioner, gräl är straffbara*. Den judiska procentsatsen i den ryska hären är, som min sagesman omtalade, förhållandevis hög. Genomsnittligt finns ungefär tolv judar i varje sotnja.”⁷ (Kursiv i orig) Och ändå ser han – redan! – ”hakkorsare” överallt i detta Ostpreussen.

Roth försäkrar sina läsare att den ryska soldatens intellektuella nivå är oförändrad,

underförstått tämligen låg, men att hans moraliska snarare har höjts:

Jag talade med många kosacker som aldrig hört talas om *Lenin*. *Trotskij* däremot är en ren legend i den ryska hären. ”Trotskij”, säger en av dem till mig, ”är den störste mannen i världen. När han talar är soldaterna beredda att ge honom allt. *Han talar så starkt att två regementen i stridsberedda kolonner kan höra honom*. Trotskij är större än tsaren. (Kursiv i orig)

Efter en resa till Ryssland 1926 inleder Roth en omorientering där svärmeriet för den gamla goda österrikiska kejsartiden blir den röda tråden i hans författarskap, men fascinationen för det ryska släpper honom inte, som i en ofullbordad ”Trotskij-roman” (*Der stumme Prophet*) och i den märkliga kortromanen *Beichte eines Mörders*, utgiven under terrorns år 1936, med inblickar i den tsaristiska säkerhetstjänstens jakt på sin tids oppositionella. Isaak Babel skulle han också, fastän något senare, komma att avvika från ungdomens ideologiska trosvisshet. För honom innebar det ett slut på hans självständiga författarskap. Ändå, eller just därför, föll han offer för en av Stalin-tidens många konspira-tionsakter: att han haft ett förhållande med säkerhetschefen Jezjovs hustru stärkte inte hans ställning. Men stum blev han

ej, och han vägrade att acceptera vad man hade tillvitvat honom och tvingat honom att gå med på.

Såväl Babel som Roth, med sina erfarenheter från det krig som höll på att ta död på den europeiska civilisationen, kan bland mycket annat betecknas som framstående språkkritiker. Babel inser att kommunismen, löftet om egendomsgemenskap, som var ett arv av upplysningen, hade blivit någonting annat än den utgav sig för, nämligen en mask för ett nytt härskarskikt; särskilt hungerkatastrofen under den ukrainska jordbrukskollektiviseringen har gått honom hårt till sinnes. Och Roth är ett politiskt new-speech på spåren, långt före Orwell, när han i boken *Der Antichrist* (1934) uppdagar en europeisk låtsaskultur som förblindar och som tillhandahåller alla nödvändiga vapen för att förstöra det som är Europa. Under sin senare levnad var han en konvertit, jag skulle vilja kalla honom en judisk resonemangskatolik, som måste se sin nya kyrka och sina forna landsmän, österrikarna, göra gemensam sak med ondskan. Kommunismen och katolicismen var båda korrumperade. De skulle aldrig riktigt återhämta sig.

Författaren var chefredaktör för *Baltic Worlds* (2008–2013) och är fil dr hc.

Noter

1. Novellerna har utkommit i två svenska översättningar och reportagen finns i en urvalsvolym, Babel, Isaak: *Det nya livet. Reportage, berättelser, dokument*, Tranan, Stockholm 2001.
2. Se den engelska urvalsvolymen Grossman, Vasily, *The Road. Stories, Journalism, and Essays*, The New York Review of Books: New York 2010; också min anmälan av denna utgåva i *Baltic Worlds* 1:2013 (vol VI:1); även www.balticworlds.com.
3. Ingdahl, Kazimiera: *Icke helt och hållet skall jag dö. Den "judiska frågan" i Polen*, Carlssons, Stockholm 2012, s 78.
4. Kappeler, Andreas: *Russland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*, C H Beck, München 1993, s 84.
5. Babel, Isaak: *Tagebuch*, Friedenauer Press, Berlin 1990.
6. Dessa är samlade i Roth, Joseph: *Berliner Saisonbericht. Reportagen und journalistische Arbeiten 1920–1939*, Kiepenheuer & Witsch, Köln 1984.
7. Det ryska ordet står oförklarad i Roths originaltext och torde alltså ha varit i omlopp när han skrev för en tysk läsekrets. Det bör i detta sammanhang representera en truppenhet om 100 man (ry: sot = hundra), förslagsvis en kosackskvadron. Professor Magnus Ljunggren meddelar att ordet har haft olika parallella – politiska, administrativa – innebörder; i dagens ryska talspråk står det för 100 rubel, "en hundra".